

ПЕРЕКЛАДИ

Хайко ПЛЯЙНЕС
**Олігархи й політика в Україні.
Зв'язки між неформальними маніпуляціями
та динамікою політичного режиму¹**

*Хайко Пляйнес – голова відділу політики й економіки
Дослідницького Центру країн східної Європи при Бременському університеті*

Спираючись на власний набір даних, що охоплює всіх українських олігархів, та на дослідження різних форм політичного впливу, ця стаття демонструє, що ядро олігархів залишалось стійким упродовж усього досліджуваного періоду від 2000 до 2015 року, а олігархічні стратегії політичного впливу значно не змінилися. Ці стратегії, основані на неформальних маніпуляціях, без сумніву, ставили опозицію в дуже несприятливе становище. Проте олігархи не є головними гравцями в українській політиці, адже завжди намагаються пристосуватися до тих, хто має або здобуває політичну владу, – себто вони не вирішують, хто отримує політичну владу, але каталізують зміни, які відбуваються, надаючи додаткову підтримку стороні, яка виграє.

За таких обставин вплив динаміки режиму на політичну роль олігархів залежав від міри політичного суперництва. Вищий ступінь політичного суперництва за замовчуванням спричинює плюралізм, який дає більше свободи політичним партіям, депутатам парламенту та мас-медіям, і відображається кращими показниками в рейтингу демократії. Це не свідчить про справжню відданість демократичним стандартам, тому що неформальні маніпуляції олігархів переважно залишаються без змін.

Ключові слова: олігарх, олігархічні стратегії політичного впливу, політична влада

¹ Статтю опубліковано в: Heiko Pleines, “Oligarchs and Politics in Ukraine,” *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, no. 1 (2016): 105–127. Редакція “України модерної” щиро дякує часопису й Авторові за згоду та дозвіл на переклад і публікацію.

Вступ

Спираючись на класичне визначення олігархії як устрою, в якому керує кілька егоїстичних еліт, термін «олігарх», із-поміж іншого, позначає підприємців, котрі використовують своє багатство, щоб здійснювати політичний вплив. У цьому контексті поняття «олігарх» також тісно пов'язано з політичною корупцією, а сам термін переважно використовують в аналізі формально демократичних систем із авторитарними тенденціями, – скажімо, у Латинській Америці, Південно-Східній Азії, а з 1990-х років також у Східній Європі. У вужчому розумінні, в якому ми й уживатимемо його тут, це поняття не охоплює політиків або державних службовців, які використовують свій політичний вплив, щоб здобути контроль над економічною діяльністю.

У цій статті буде зіставлено політичну роль олігархів під час президентства Леоніда Кучми (другий термін: 2000–2004), Віктора Ющенка (2005–2010), Віктора Януковича (2010–2014) і нарешті Петра Порошенка (від 2014 року). За ці чотири періоди, які є об'єктом аналізу, формально політичний режим в Україні істотно змінився. Тож Україна є ідеальним кейсом для дослідження зв'язку між динамікою політичного режиму й політичною роллю олігархів.

Олігархи й політики

Нещодавно в науці знову актуалізувалася дискусія про поняття, які описують неформальну політику в недемократичних обставинах. У цьому контексті академічна література спирається на припущення, що олігархи мають вирішальний вплив на політичний режим.

Найпоширеніший підхід, який виник у 1990-х рр., Геллман та інші дослідники влучно визначили як *захоплення держави* (state capture). Це поняття стосується саме постсоціалістичних країн, а тому зосереджується на переможцях перших ринкових реформ після руйнування планової економіки. Ці переможці отримали зиск від ринкових диспропорцій і політичних зв'язків. Як конкретизує автор, «переможці першого етапу реформи зацікавлені в тому, щоб блокувати її подальший розвиток, що мав би виправити ті диспропорції, на які спиралися їхні початкові вигоди. Тому вони намагаються розтягнути період часткових реформ, щоб зберегти початкові надходження ренти, попри значні суспільні кошти»².

Як наслідок, «лише за десятиліття страх перед левіафанівською державою поступився місцем дедалі більшій увазі до олігархів, які мають владу “захоплювати державу” та формувати процес ухвалення політичних рішень, регуляторні та правові норми для власної вигоди, отримуючи концентровану ренту коштом решти економіки»³. Автори визначають захоплення держави

² Joel S. Hellman, “Winners take all. The politics of partial reform in postcommunist transitions,” *World Politics* 50 (1998), 233.

³ Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, “‘Seize the State, Seize the Day’ *State Capture, Corruption, and Influence in Transition*”, World Bank Policy Research Working Paper 2444

як межу, «до якої фірми роблять нелегальні та непрозорі приватні платежі державним посадовим особам, щоб вплинути на прийняття законів, правил, положень і наказів із боку державних установ»⁴. Відповідно спроби ранніх переможців блокувати подальші реформи найімовірніше будуть успішними в політичному режимі, схильному до корупції та маніпуляцій ухваленнями політичних рішень. Отож, згідно з концепцією захоплення держави, у гібридних або напівавторитарних режимах олігархи масштабно використовують неформальні й незаконні шляхи, аби впливати на процеси ухвалення політичних рішень так, щоб це гарантувало їм додаткові прибутки.

Якщо концепція захоплення держави зосереджує увагу на бізнес-інтересах олігархів, то новіша концепція *конкурентного авторитаризму*, яку розвинули Стівен Левицький і Лукан Вей, пропонує можливість зрозуміти роль олігархів у політиці. За визначенням Левицького і Вей, «режими конкурентного авторитаризму є громадянськими режимами, за яких функціонують формальні демократичні правила, що сприймаються як головні засоби здобуття влади, але зловживання керівної державної еліти ставить їх в значно вигідніше становище щодо опонентів. Такі режими є конкурентними в тому розумінні, що опозиційні партії використовують демократичні правила, щоб серйозно змагатися за владу, але вони не є демократичними, адже поле гри істотно спотворено на користь керівної еліти. Тож конкуренція є справжньою, але нечесною»⁵. Олігархи можуть відігравати важливішу роль у такій системі, адже мають можливість використовувати фінансову владу та контроль над засобами масової інформації, аби допомагати керівним політичним елітам створювати нерівні умови.

Відповідно в контексті конкурентного авторитаризму олігархи, намагаючись зберегти можливості для отримання додаткових доходів, також сприяють неформальним політичним маніпуляціям, перешкоджаючи цим демократичній консолідації. Водночас вони формують конкурентні центри політичної влади, що запобігає також і авторитарній консолідації. Як наслідок, конкурентні авторитарні режими можуть залишатися стабільними впродовж триваліших часових проміжків⁶.

Генрі Гейл, котрий у своїй найновішій книжці аналізує організацію політичної влади, стверджує, що «в пострадянській Євразії мережі, закорінені в трьох широких групах колективних суб'єктів, зазвичай утворюють найваж-

(Washington: The World Bank, 2000), quote from abstract. Див. також: Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann "Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies," *Journal of Comparative Economics* 31, no. 4 (2003): 751–773.

⁴ Joel S. Hellman, Geraint Jones, and Daniel Kaufmann, „Seize the State, Seize the Day”. State Capture, Corruption, and Influence in Transition, 5–6.

⁵ Steven Levitsky and Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war* (Cambridge University Press, 2010), 5.

⁶ На прикладі України цей аргумент розглянуто в: Lucan Way, “Rapacious individualism and political competition in Ukraine 1992–2004,” *Communist and Post-Communist Studies*, 38 (2005): 191–205.

лівіші структурні елементи політичної системи, рухомі частини в її режимній динаміці: 1) місцеві політичні механізми, які утворилися з реформ початку 1990-х; 2) величезні політизовані корпоративні конгломерати; 3) різні гілки державної влади, що мають або велику готівку, або чималий репресивний потенціал. Той, хто контролює цих босів, «олігархів» і посадових осіб, той контролює і країну. [...] Розуміючи, що саме так функціонує політика, керівники цих механізмів у країні, олігархи й посадові особи мають потужні стимули, щоб підкоритися або навіть завоювати довіру глави виконавчої влади, активно працюючи в його чи її інтересах. [...] Тож недавня політична історія майже кожної пострадянської країни включала створення єдиної піраміди влади, величезного політичного механізму, який спирався на вибіркове застосовування репресій та винагороду, на індивідуалізовані послуги й покарання». У цьому контексті «найбільша відмінність між “патрональними” (patronalistic) формами правління полягає в тому, чи патрональні мережі утворюють єдину піраміду, чи формують множини пірамід, що зазвичай конкурують між собою»⁷.

Представлені вище підходи відрізняються фокусом, адже зосереджують увагу відповідно на: олігархах, які шукають додаткових прибутків; маніпуляціях формальним політичним режимом; і на «реальному», основаному на заступництві, політичному режимі. Тому вони не погоджуються щодо важливості конкретних аспектів політичного режиму, хоча їхні базові тези про роль олігархів не суперечать одна одній. Усі автори припускають, що олігархи об'єднуються в неформальні мережі з політичними елітами, щоб відстоювати свої бізнесові інтереси, утворюючи нерозривний зв'язок, який допомагає блокувати ринкові й демократичні реформи.

Ба більше, усі три підходи описують наявний режим як стабільніший, аніж це припускає більшість експертів. Гейл стверджує, що дослідження треба переорієнтувати «з логіки зміни режиму на логіку динаміки режиму – логіку, що [...] може показати, як рухомі елементи надзвичайно патрональних форм правління (як-то олігархічні мережі й регіональні політичні механізми) формуються і переформовуються регулярно й навіть передбачувано, – так що на позір це навіть здається “зміною” режиму, хоч насправді відображає стійкий базовий набір неформальних правил і принципів роботи»⁸.

Пострадянський регіон і справді досі не надавав емпіричних прикладів значних змін щодо політичної ролі олігархів. Проте, спираючись на моделі політичної економіки, дехто стверджував, що у тривалішій перспективі роль олігархів у політиці зміниться. Зосередившись на ролі майнових прав і наводячи приклад «баронів-розбійників» у Сполучених Штатах Америки наприкінці XIX століття, ці дослідники нагадують: тією мірою, як згадані «барони» нагромаджували чималі багатства, вони ж, як олігархи, дедалі

⁷ Henry Hale, *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), quotes from the Introduction.

⁸ Ibid.

більше були зацікавлені в нормальному функціонуванні правової системи, яка забезпечувала б їхні майнові права⁹.

У цьому контексті Джефрі Вінтерз аналізує стратегії захисту багатств олігархів, розмежовуючи захист власності й захист доходів. Доки майнові права не захищено, захист багатств спирається на неформальний політичний вплив. Але щойно майнові права захистили, увага олігархів переходить на захист доходів, який переважно спирається на бізнес-стратегії мінімізації податків. А це означає, що в тривалішій перспективі олігархи підтримують той політичний режим, який дасть їм змогу зберігати багатства без регулярного втручання в політику¹⁰.

Водночас здається логічним припустити, що розвиток політичного режиму впливає на політичну роль олігархів. Грєме Гілл (Gill, Graeme) стверджує, що олігархи, або, за його термінологією, «промислова буржуазія», «намагаються вписатися в ієрархію влади в тому вигляді, в якому вони її застали, використовуючи наявні процеси та структури, щоб просувати свої інтереси й розширювати вплив»¹¹. Подібно й аналіз 296 російських бізнес-магнатів періоду між 1995 і 1999 роками спонукав Сергея Брагінського до висновку, що «нові олігархи, здається, загалом прийняли правила гри [...], просто використовуючи політичний вплив на власну користь у боротьбі за контроль над цінними активами»¹². Відповідно взаємини між політичним режимом і олігархами взаємозалежні. Олігархи впливають на політичний режим, але й політичний режим впливає на ролі та стратегії олігархів.

Можна очікувати, що несподівана зміна в групі керівних політичних еліт спричинює зміни в складі олігархів, адже при нових правителях дехто випадає, а нові бізнесмени виростають до олігархічного статусу завдяки зв'язкам із новою владою. Щодо російського прикладу, то Брагінський вважає, що «понад половина посткомуністичних олігархів, які стали значущими за доби Єльцина, не змогла вціліти в статусі олігархів до 2006 року»¹³. Коли до влади приходять нові політичні правителі, правила політичної гри також можуть змінитися, що спричинює пристосування політичних стратегій олігархів. Якщо політична зміна призводить до зміни якості демократії, то загальний політичний вплив олігархів також може змінитися.

Оскільки група керівних політичних еліт в Україні та офіційний політичний режим країни істотно змінювалися кілька разів за останні двадцять років, країна є ідеальним кейсом для вивчення зв'язку між динамікою полі-

⁹ Див., наприклад: Christopher Clague, Philip Keefer, Stephen Knack, Mancur Olson, "Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies," *Journal of Economic Growth* 1, no. 2 (1996): 243–276.

¹⁰ Jeffrey A. Winters, *Oligarchy* (Cambridge University Press, 2011).

¹¹ Gill Graeme, *Bourgeoisie, state, and democracy. Russia, Britain, France, Germany and the USA* (Oxford University Press, 2008), 325.

¹² Sergey Braguinsky, "Postcommunist oligarchs in Russia. Quantitative analysis," *Journal of Law and Economics* 52, no. 2 (2009): 346.

¹³ Ibid.

тичного режиму й політичною роллю олігархів. Цей аналіз має на меті покращити розуміння політичної ролі українських олігархів:

- інтегруючи концептуальні підходи, запропоновані вище, та розмаїття вже наявних емпіричних кейсів дослідження;
- розглядаючи олігархів на індивідуальному рівні (замість того, щоб аналізувати їх як групу і припускати, що всі вони мають ідентичні інтереси та стратегії, що призводять до подібних наслідків, хіба що з різним ступенем успішності);
- звертаючи увагу на те, як динаміка політичного режиму впливає на самих олігархів, – аспект, який досі радше ігнорували і звужували до питань про виживання олігархів.

Олігархи в Україні. Визначення

Тут ми аналізуємо не всіх заможних українців, а лише тих, які відповідають визначенню олігархів як бізнесменів, що були політично активними щонайменше впродовж одного року за період від 2000 до 2015-го. Критеріями відповідної вибірки були:

- *Політична активність на національному рівні.* Мета цього критерію двояка. По-перше, він обмежує аналіз політично активними бізнесменами (ключове визначення олігархів). Тих, хто не втручається в політику, як-от деякі іноземні інвестори або деякі місцеві інвестори в аграрному секторі, в дослідженні не враховано.

По-друге, це обмежує аналіз національним рівнем, адже динаміка політичного режиму має безпосередній вплив на національному рівні, а також тому, що регіональні та місцеві політики в країні відрізняються. Отже, за цим критерієм, сюди не залучено олігархів, активних лише в місцевій і регіональній політиці.

Політична активність на національному рівні може бути формальною і неформальною, але належить розуміти, що такий бізнесмен має наміри та потенціал регулярно впливати на процеси політичного ухвалення рішень на національному рівні. Офіційна політична діяльність спирається на вступ на політичну посаду. Неофіційну діяльність визначити складніше, але журналістські розслідування олігархічних зв'язків і мережевий аналіз особистих зв'язків надавали все ж таки доволі вичерпну інформацію. Обидва види політичної діяльності описано у відповідних емпіричних частинах нижче.

- *Бізнесові інтереси є ключовою діяльністю.* Щоб визначити олігархів як групу, яку можна аналізувати окремо від політичних еліт, цей критерій аналітично розмежовує олігархів, які долучаються до політики, щоб підтримувати свою бізнес-діяльність, і повноцінних політиків, які прагнуть політичної влади як самоцілі. Це означає, що олігархи, обійнявши офіційну політичну посаду, зосереджують діяльність на своїх вузьких бізнес-інтересах. Гарний приклад – це олігархи, яких обрали до національного парламенту. Як буде описано в емпіричній частині нижче, їхня законодавча діяльність була дуже обмеженою і зосереджувалася на сприянні власному бізнесу.

Коли олігархи починають розробляти програму та долучаються до політики як основної діяльності далеко поза своїм бізнес-фокусом, у рамках цього аналізу вони перестають бути олігархами. Найкращим прикладом тут є Петро Порошенко. Політичні посади, які він обіймав до 2014 року, були виразно підпорядковані його бізнес-інтересам. Але коли 2014 року він став президентом, то зосередив увагу на політичній грі поза своїми бізнес-інтересами¹⁴. Відповідно в період президентства ми не розглядаємо Порошенка як олігарха¹⁵.

Аналогічно тут не визначено як олігархів і тих політиків або державних службовців, котрі використовують свій політичний вплив, щоб отримати контроль над економічною діяльністю, проте й далі зосереджуються на політиці. Відповідно для нашого аналізу не надто важливо, скільки саме багатств накопичив президент Янукович, адже це не перетворило його на підприємця.

- *Багатство, оцінене щонайменше в 200 мільйонів доларів США.* Щоб обмежити аналіз найзаможнішими підприємцями, цей критерій аналітично розмежує олігархів, що передбачає їхню особливу фінансову вагу, та ширшу групу бізнесменів. Оцінки багатства взято з журналістських джерел (зокрема, журналів «Forbes» і «Кореспондент»). Оскільки ці джерела дають лише приблизну оцінку, було вибрано низький поріг¹⁶. Усі олігархи, які бодай упродовж одного року долали цей поріг, залучені до аналізу¹⁷.

- *Особа є не афілійованою в бізнес-імперії.* Цей критерій призначений виключити дублювання того самого джерела впливу. Якщо два бізнес-партнери діють у тандемі, основаному на спільному володінні компаніями, то їх розглядають як колективний суб'єкт. Найпоказовіший приклад – Геннадій Голубов, партнер Ігоря Коломойського в холдинговій групі «Приватбанк», який особисто не втручається в будь-яку діяльність, пов'язану з політикою. Отже, у цьому аналізі медіа-активи «Приватбанку» покриваються лише через включення Коломойського. Інший приклад – брати Буряки, котрі обидва політично активні, але разом просували інтереси банку, яким спільно володіли. Відповідно ми розглядаємо їх як одну олігархічну команду.

Спираючись на ці критерії вибірки, було виокремлено 29 олігархів за період від 2000 до 2015 рр. Окрема таблиця, яку тут не можна розмістити

¹⁴ Для визначення, вживаного тут, не істотно, залишався він власником своєї бізнес-імперії чи ні, адже це визначення спирається не на критерій багатства, а на головну діяльність.

¹⁵ Окрім Порошенка, з 2014 року є ще три українські олігархи, які змогли стати повноцінними політиками впродовж досліджуваного періоду: Гайдук, Хорошковський і Тігіпко. Але ці приклади є менш явними, тож можуть уважатися «гібридами» між олігархами та політиками. Це означає, що їх долучено до аналізу, але ще потрібно перевірити, чи їх виключення впливає на інтерпретацію результатів.

¹⁶ Вичерпних даних про бізнесменів із багатством, оціненим нижче за встановлену межу, в Україні немає.

¹⁷ Єдиний виняток становить Сергій Курченко, якого було додано до аналізу, попри те, що оцінок його статків немає в переліку мільйонерів, які використано в цьому дослідженні. Велику бізнес-діяльність він розпочав лише 2013 року, і, за підрахунками, мав понад 200 мільйонів доларів США; але його компанії вже конфіскувала держава на хвилі кримінальних процесів перед тим, як нові оцінки багатств було опубліковано 2014 року.

через брак місця, але яка доступна в режимі онлайн, пропонує огляд головних характеристик олігархів. У колонці 2 вказано, у який період всі критерії олігархічного статусу поєднуються. Тут виокремлено: другий термін президентства Леоніда Кучми (2000–2004), Віктора Ющенка (2005–2009), Віктора Януковича (2010–2014) та Петра Порошенка (з 2014-го)¹⁸.

Форми політичного впливу

Олігархи, за визначенням, встановлюють політичний вплив через неформальні мережі з політичними елітами. Але в Україні більше, ніж в інших пострадянських державах, олігархи також обіймали офіційні політичні посади – переважно в парламенті. Окрім того, деякі олігархи створювали медіа-холдинги, які надавали їм змогу впливати на громадську думку в політичних питаннях. Наступні підрозділи пропонують огляд цих трьох стратегій у межах чотирьох періодів, тут досліджених, та 29 олігархів, що їх аналізовано.

Неформальні мережі

Щодо президентства Леоніда Кучми, то дослідження показало, що олігархи, які фігурували в українській політиці, діяли не індивідуально, а формували регіональні мережі (т. зв. клани), які об'єднували економічних і політичних діячів. З'явилися три окремі регіональні мережі з загальнонаціональним впливом в Україні. Дніпропетровську мережу в економіці представляв «Холдинг Інтерпайп» зятя Кучми Віктора Пінчука та «Приватбанк», який належав Коломойському та Боголюбову; політично, окрім президента Кучми, мережа привела до влади також кількох прем'єр-міністрів. Донецька мережа об'єднала два олігархічні холдинги, зокрема «Індустріальний союз Донбасу», з непрозорою структурою власності та Віталієм Гайдуком як публічною особою, а також із «Систем Кепітал Менеджмент», що сформував Ренат Ахметов. На політичній арені мережу представляло донецьке регіональне керівництво, тож коли Янукович, колишній губернатор Донецька, став прем'єр-міністром 2002 року, воно також отримало представництво в національній політиці. Київську мережу економічно живила група «Динамо-Київ», якою неофіційно керував Ігор Суркіс, у політиці ж її представляв передусім Віктор Медведчук, який 2002 року отримав посаду Глави Адміністрації Президента¹⁹.

¹⁸ Таблица доступна онлайн у форматі «excel»: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

¹⁹ Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 13–20; Taras Kuzio, "Oligarchs, Tapes and Oranges: "Kuchmagate" to the Orange Revolution," *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23 (2007): 30–56; T. Kowall, "Leonid Kutschma und die Oligarchen. Vom Gewinnen und Verlieren der Macht," in *Zwischen Diktatur und Demokratie. Staatspräsidenten als Kapitäne des Systemwechsels in Osteuropa*, eds. E. Bos, A. Helmerich (Münster: LIT, 2006), 117–133; Rosaria Puglisi, "The rise of the Ukrainian oligarchs," *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99–123; Serhyi Kudelia, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 420–423.

Але неформальні мережі між олігархами й політиками, в яких політики підтримують економічні інтереси олігархів і в нагороду отримують вигоду від політичної підтримки, не лише формуються на регіональній основі, а й містять зв'язки між окремими олігархами та представниками виконавчої гілки влади, відповідальною за їхні комерційні сфери інтересу. Яскравим прикладом слугує піднесення Дмитра Фірташа після Помаранчевої революції. Факт, що він став монополістом з імпорту природного газу, приймали як Віктор Янукович, так і Віктор Ющенко. Обоє також підтримували надзвичайно непрозору структуру відповідних ділових зв'язків і тривалий час захищали анонімність Фірташа як головного акціонера компанії з імпорту «РосУкрЕнерго»²⁰.

Структура групи олігархів насправді не надто змінилася внаслідок Помаранчевої революції, адже нікого з названих осіб не переслідували в судовому порядку, як і не кидали систематичного виклику їхньому бізнес-становищу²¹. Натомість змінилася конфігурація самих олігархів²². За термінологією Генрі Гейла, замість єдиної піраміди влади (на чолі з Кучмою), виникли дві конкурентні піраміди, які організували відповідно Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко, що надало простір для створення наступних пірамід²³.

Із трьох регіональних мереж між олігархами та політичними елітами, які домінували за президента Леоніда Кучми, дві розпалися після Помаранчевої революції. Донецька неформальна мережа, зосереджена довкола Януковича, його Партії регіонів та Ахметова як олігарха, утвердилася як незалежна політична сила. Однак на початку президентства Віктора Ющенка вони опинилися в опозиції. Унаслідок цього чимало олігархів перейшли в табір «помаранчевих». Дедалі більша непевність щодо розподілу влади, коли табір «помаранчевих» розділився між президентом Віктором Ющенком та прем'єр-міністром Юлією Тимошенко, тоді як Партія регіонів частково повернулася до влади після створення урядової коаліції, змусила багатьох олігархів підстрахувати свої ставки. Як наслідок, зв'язки руйнувалися, посилювалося індивідуальне суперництво²⁴.

²⁰ S. Pirani, *Ukraine's gas sector* (Oxford Institute for Energy Studies, 2007), <http://www.oxfordenergy.org/pdfs/NG21.pdf>; J. Kuszniir, "RosUkrEnergo," *Ukraine-Analysen 2* (2006): 10–11, <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/2006/UkraineAnalysen02.pdf>.

²¹ Кількісне дослідження показників діяльності підприємств після Помаранчевої революції свідчить, що істотного впливу на підприємства, належні олігархам, це не мало, адже вони могли «відносно легко налагодити нові зв'язки з урахуванням політичних змін» (John S. Earle, Scott Gehlbach, "The productivity consequences of political turnover. Firm-Level Evidence from Ukraine's Orange Revolution," *American Journal of Political Science* 59 (2015): 719.

²² Див. колонку 2 (олігархічний статус) таблиці, доступної онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

²³ Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), esp. chapter 9.

²⁴ Kudelia Serhyi, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012), 423–426; Matuszak Sławomir, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 20–33.

Відсутність нових великих неформальних мереж означала, що, коли на початку 2010 року Янукович виграв на президентських виборах, залишилася лише донецька мережа. Отже, Янукович уже міг монополізувати політичну владу і, маючи зв'язки з олігархами²⁵, знову створити єдину владну піраміду²⁶. Водночас порівняно з періодом президентства Леоніда Кучми політичні еліти, здавалося, змінили владний баланс супроти олігархів на свою користь.

По-перше, Януковичу вдалося передати чималий бізнес своїм родичам і друзям (яких зазвичай називали «сім'єю») насамперед через систему державних закупівель. Але «сім'я» не була олігархічною групою, яка діяла б через систему патронату (себто в обмін політичної підтримки на вигідні бізнес-угоди). Насправді «сім'я» є прикладом непотизму, де персональні зв'язки гарантують прибуткові бізнес-угоди²⁷.

По-друге, коли олігархи лишилися підтримки Януковича, у них не було альтернатив у політиці й бізнесі, внаслідок чого вони втратили свій олігархічний статус, як найвиразніше показує приклад Хорошковського. Певною мірою це зумовлено прямим впливом на владу, який встановив Янукович із допомогою Партії регіонів, а частково через слабкість олігархів на початку його президентства, що збіглося з кризовим етапом у бізнесі олігархів²⁸.

Коли Януковича в лютому 2014 року вигнали, ролі олігархів не був кинутий систематичний виклик. Сергій Курченко був єдиним олігархом, якого українська влада переслідувала в судовому порядку в проміжний період першого уряду Арсенія Яценюка. Його холдингову компанію конфіскували за постановою суду. Особливо подією став арешт Дмитра Фірташа у Відні за наказом ФБР (а не з ініціативи української влади) в березні 2014 року, хоча він залишався активно задіяним у бізнесі й політиці України. Водночас чотири олігархи втратили свій статус унаслідок економічної кризи²⁹.

Це означає, що, подібно до Помаранчевої революції, вигнання Януковича також не надто змінило структуру групи олігархів, а лише її конфігурацію

²⁵ Tadeusz Olszański, "The Party of Regions monopolises power in Ukraine," *OSW Commentary*, 40 (September 29, 2010), Serhyi Kudelia, "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state," *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 426–427.

²⁶ Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University, 2015) Press, esp. chapter 9.

²⁷ Anders Åslund, "Oligarchs, Corruption and European Integration," *Journal of Democracy* 25, no. 3 (2014): 64–73; Wojciech Konońchuk and Arkadiusz Sarna, "The presidential "family" in Ukraine is developing its business base," *OSW Eastweek* 26 June 2013, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2013-06-26/presidential-family-ukraine-developing-its-business-base>; Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics" *OSW Studies*, 42 (2012): 40–50; Samsonova Julia and Yurchenko Alisa, "Maskarad," *Vlast' Deneg* 29–30 (2013): 8–12; Stewart Susan, "Public Procurement Reform in Ukraine: The Implications of Neopatrimonialism for External Actors," *Demokratyzatsiya* 21, no. 2 (2013): 197–214.

²⁸ Sławomir Matuszak, "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics," *OSW Studies* 42 (2012): 50–57.

²⁹ Див. колонки 2, 3 і 5 таблиці, доступної онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

у зв'язку з появою кількох пірамід влади³⁰. Петро Порошенко та Ігор Коломойський здобули впливові політичні посади перед тим, як між ними виник конфлікт, що і спричинило усунення Коломойського з політики. Після цього Коломойський трансформував свою мережу в окрему владну піраміду, вступивши у владну боротьбу з президентом і створивши власні політичні партії³¹. Декілька олігархів залишалися в старій мережі Партії регіонів і в її де-факто партії-наступниці Опозиційному блоці, який також сформував окрему владну піраміду. Але найбільші олігархи мережі Януковича понизили свою політичну активність, однак демонстрували, що їхній контроль над важливою інфраструктурою, передусім енергетичним сектором, є необхідним для країни, і почали фінансувати діяльність, що становила суспільний інтерес, зокрема гуманітарні конвої для Донбасу й міжнародні консультаційні проекти³².

Підсумовуючи, можна сказати, що за Леоніда Кучми існували кілька конкурентних олігархічних мереж, згуртованих довкола одного політичного табору, натомість після Помаранчевої революції більшість олігархів діяла сама собою й належала до різних політичних таборів. За Януковича олігархи знову долучилися до одного єдиного центру політичної влади, але більше не були частиною великих неформальних коаліцій (за винятком Донецької мережі), а конкуренцію їм створили мережі непотизму. Після усунення Януковича з Донецької мережі окремі олігархи долучилися до різних політичних таборів. Петро Порошенко, котрий став повномасштабним політиком, та Ігор Коломойський були єдиними олігархами, спроможними формувати впливові політичні мережі, тоді як інші олігархи намагалися переважно захищати свої бізнес-інтереси через тіньове лобіювання.

Вступ на політичну посаду

Щоб стабілізувати свої зв'язки з політикою, чимало олігархів також вступали на офіційні політичні посади. З 29 олігархів, які фігурують у цьому аналізі, лише троє ніколи не мали жодної офіційної політичної посади; натомість двадцятьох трьох інших обирали в національний парламент щонай-

³⁰ Генрі Гейл, який написав свою книжку всередині 2014 року, сформулював це лише як сподівання. Henry Hale, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), end of chapter 9.1.

³¹ Порошенко та Коломойський є єдиними прикладами в межах досліджуваного періоду, коли олігарх почав будувати власну владну піраміду, замість інтеграції своєї мережі в піраміду члена політичної еліти. Це є показником хаотичної ситуації після єдиного випадку несподіваної зміни влади в пострадянському регіоні (Hale Henry, "Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics," in *Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), chapter 7.10).

³² Serhiy Leshchenko, "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?," in Andrew Wilson, ed., *What does Ukraine think?*, (Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015), 99-107; Tadeusz Olszański, "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns," *OSW Analyses* (June 24, 2015). Steffen Halling, „Pazifismus, Patriotismus und Reformismus. Öffentlichkeitsstrategien der Oligarchen nach dem Maidan,“ *Ukraine-Analysen* 154 (2015): 14–19.

менше раз, а шестеро обіймали офіційну посаду у виконавчій владі в аналізований період (себто після 2000 року)³³.

Три олігархи, які обіймали посади у виконавчій владі, робили це майже весь час, доки перебували в олігархічному статусі, створивши своєрідний гібрид олігархів і професійних політиків; Порошенко натомість чітко вибрав політичний статус після президентських виборів 2014 року.

Для формальної політичної діяльності олігархів представництво в парламенті відігравало значно більшу роль, аніж долучення до виконавчої влади в державі. Більшість політиків сприймала свою присутність у парламенті, по-перше, як службу конкретному політику, а по-друге, як спосіб підтримати власні бізнес-інтереси, але не як спосіб систематично долучатися до законотворчої діяльності. Про це чітко свідчить їхня діяльність у парламенті. Будучи повний термін депутатом, від 2007 до 2012 року, Ренат Ахметов був присутній лише на одній сесії. Аналіз 20 найзаможніших депутатів парламенту, який здійснив «Forbes Україна» 2013 року, показує, що багато хто з них рідко з'являвся в парламенті, більшість не була причетна до жодної законодавчої ініціативи, а ті, які брали участь у законотворчості, переважно підтримували проекти, що захищали їхні вузькі бізнес-інтереси³⁴.

Але роль олігархів у національному парламенті відрізняється в чотири аналізовані періоди. Під час другого правління Кучми більшість олігархів (як частини регіональних неформальних мереж) згуртувалася довкола пропрезидентських фракцій і лише двоє долучилися до опозиційних. Головною метою пропрезидентських олігархів було створення парламентської більшості для президента.

Відповідно олігархи не просто балотувалися на виборах як депутати до парламенту. 1998–1999 вони стояли за створенням кількох політичних партій, які підтримували кампанію з переобрання Кучми 2000 року. Окрім того, олігархи зуміли привабити депутатів із інших фракцій. Наприклад, Трудова партія України, створена з ініціативи олігарха Віктора Пінчука лише через рік після парламентських виборів 1998 року, була представлена в парламенті фракцією з 36 депутатів (що становило 8 % голосів) у березні 2000 року. Внаслідок кількох змін пропрезидентські фракції вперше отримали парламентську більшість (хоч і непевну) на початку 2000 року. На парламентських виборах 2002 року пропрезидентські партії отримали третину всіх парламентських місць. І знову переманили опозиційних депутатів у свої фракції, щоб сформувати парламентську більшість³⁵. Партія

³³ Таблиця, яка містить детальний огляд ключової економічної та політичної діяльності олігархів, доступна онлайн у форматі excel: <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

³⁴ Максим Каменев, «20 самых богатых народных депутатов», *Forbes.ua* 17 июля 2013, <http://forbes.ua/nation/1355394-20-samyh-bogatyh-narodnyh-deputatov>

³⁵ Erik S. Herron, «Causes and consequences of fluid faction membership in Ukraine», *Europe-Asia Studies* 54, no. 4 (2002): 625-639; Paul Kubicek, «The limits of electoral democracy in Ukraine», *Democratization* 8, no. 2 (2001): 117-139; Oleh Protsyk, and Andrew Wilson, «Centre politics

регіонів, яка асоціювалася з синім кольором, стала найуспішнішою партією в цьому розумінні.

На початку 2005 року перемога Ющенка на повторних президентських виборах після Помаранчевої революції спричинила істотну зміну, адже чимало олігархів перейшли на бік політичних сил, що перемогли (як показано в Таблиці 1). Навіть більше, дехто пішов із політики, що зменшило загальну кількість олігархів у парламенті.

Проте чимало олігархів мали тепер своїх представників у парламенті. Зміна виборчої системи з одномандатної на мішану, а потім на партійну сприяла цьому розвитку, адже кандидати в нижній частині партійних списків не підлягали журналістській «перевірці», як і не впливали на рішення виборців. Відповідно, маючи представників у парламенті, олігархи могли уникнути громадського контролю й дати змогу своїм партіям творити імідж послаблення стосунків з олігархами. Окрім того, вихід із політичної арени дав олігархам можливість керувати власними компаніями, адже після конституційної реформи 2004 року членам парламенту заборонено брати участь у підприємницькій діяльності. Ба більше, те, що олігархи посідали своїх представників у парламент, можна вважати реакцією на менш стабільну політичну ситуацію. Олігархи могли диверсифікувати свій політичний вплив, посилаючи представників у різні політичні табори³⁶.

Таблиця 1. Політична належність олігархів у парламенті

Президент	Кучма	Ющенко		Янукович		Порошенко	
		2005	2007	2011	2012	2014	2015
Рік	2004	2005	2007	2011	2012	2014	2015
Сині	13	7	44	88	11	6	2
Помаранчеві	2	8	66	33	0	2	0
Незалежні	0	0	00	00	2	4	3
Разом	15	15	10	11	13	12	5

in Russia and Ukraine. Patronage, power and virtuality,” *Party Politics* 6 (2003): 703-727; Puglisi Rosaria, “The rise of the Ukrainian oligarchs,” *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99-123, esp.: 109-115; Andrew Wilson, “Ukraine’s 2002 elections. Less fraud, more virtuality,” *East European Constitutional Review* 3 (2002); Kerstin Zimmer, “Wahlen als Business. Betrachtungen zur Ukraine vor den Präsidentschaftswahlen,” *Arbeitspapiere und Materialien der Forschungsstelle Osteuropa* 60 (2004): 35-40.

³⁶ P.Wolowski, “Ukrainian Politics after the Orange Revolution. How far from democratic consolidation?” in S. Fischer, ed., *Ukraine. Quo vadis?* (Paris: EU Institute for Security Studies, 2008, Chaillot Paper No. 108), 25-54.

Примітка: Табір «синіх» – це політичні сили, близькі до Партії регіонів (Кучми, Януковича). Табір «помаранчевих» – сили, які підтримала Помаранчева революція (Ющенко, Тимошенко, Порошенко).

Джерело: Індивідуальну інформацію про кожного олігарха див. у колонці 6 таблиці, доступній у форматі «excel» на сторінці <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/UserFiles/file/table-oligarchs-overview.xls>

Коли Янукович переміг на президентських виборах 2010 року, виразно підтвердивши свою Партію регіонів як єдиний центр політичної влади, представництво олігархів у парламенті відповідно змінилося. Знову підтримка з боку олігархів була одним із вирішальних чинників для створення парламентської більшості для президента³⁷. Коли Януковича вигнали з президентської посади в лютому 2014 року, втрата влади для Партії регіонів означала, що, подібно до ситуації після Помаранчевої революції, деякі олігархи змінили свою належність. Але, на відміну від ситуації 2004 року, більшість олігархічних депутатів залишилися на боці тих, хто програв. Їхній тісний зв'язок із командою Януковича та руйнування політичного ландшафту зробили такий перехід значно складнішим. Опозиційні партії були не готові зіпсувати імідж, прийнявши в свої ряди олігархів. Як наслідок, кількість олігархів у національному парламенті України скоротилася з не менш ніж 10 за весь період від 2000 до 2014 року і лише до 5 в 2015-му.

І хоча у провладній коаліції, утвореній після парламентських виборів 2014 року, не було жодного олігарха, вони й далі могли впливати на парламентські голоси за допомогою своїх представників. І найперший приклад – це Ігор Коломойський. Керівна коаліція, яка об'єднала понад 70 % депутатів, упродовж кількох місяців не могла прийняти закон, щоб підтримати свою позицію за умов конфлікту з І. Коломойським. За підрахунками, 30 депутатів панівної коаліції були в той час вірні Коломойському³⁸, тоді як підтримку додаткових парламентських голосів можна було отримати за допомогою хабарів³⁹. Це показує, що політична стратегія олігархів змінюється з обіймання офіційної політичної посади на неофіційний вплив через представників і таємні угоди⁴⁰.

³⁷ Oleksandr Fisun, "Electoral Laws and Patronage Politics in Ukraine," *PONARS Eurasia Policy Memo* 22 (2012).

³⁸ Станіслав Мирошніченко, Єлизавета Букреева, «Рада Коломойського», *Фокус* (03 Апрель 2015): 28-29.

³⁹ Як повідомляли, один голос депутата парламенту коштував 10 тисяч доларів США (Панов Роман, «Халтура» для законодавців), *Аргументы и факты в Украине* 13-2015 (2015): 10–11.

⁴⁰ Serhiy Leshchenko, "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?" in Wilson Andrew, ed., *What does Ukraine think?* (Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015), 99–107; Tadeusz Olszański, "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns," *OSW Analyses* (June, 24 2015).

Підсумовуючи, належить сказати, що парламентське представництво олігархів відіграло важливу роль для Кучми та Януковича за часів їхнього президентства, адже олігархи гарантували політичну більшість, переманюючи опозиційних депутатів у пропрезидентський табір. Під час президентства Ющенка Помаранчевий табір зумів зменшити цей вплив, привабивши й підтримавши власних олігархів. Подібна ситуація склалася і після вигнання Януковича 2014 року, хоча цього разу більше олігархів, аніж 2005-го, відійшли від офіційної політики.

Мас-медії

Хоча попит споживачів і рекламників в Україні виявився недостатнім, щоб керувати великими медія-концернами прибутково, 9 із 29 олігархів, яких тут проаналізовано, увели до складу своїх холдингів великі медія-компанії. Майже ті самі олігархи володіли головними телеканалами в досліджуваний період, і лише два з восьми телеканалів, які належали олігархам, пережили зміну власника.

Для олігархів головною політичною цінністю у володінні медіями була можливість підтримувати виборчі кампанії певних політиків⁴¹. Як зазначили у висновку до моніторингу Місії зі спостереження за парламентськими виборами 2010 року ОБСЄ / Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ): «Кандидати мали прямий доступ до змісту новин, спираючись на угоду між кандидатом і керівництвом телеканалу. Ця практика, а не професійні стандарти значущості інформації, визначали те, які кандидати привертати увагу в новинах. Це підважувало фундаментальні принципи чесності, балансу та неупередженості в новинах, усупереч професійній етиці та міжнародним принципам»⁴².

За весь досліджуваний період телебачення було головним інформаційним джерелом для українського населення, і понад 80 % називали його головним джерелом інформації⁴³. Відповідно телемережі з політичним покриттям надають найкращий доступ до громадської думки. Спираючись на показники частки глядачів, наведені в Таблиці 3, можна дійти висновку, що впродовж майже всього досліджуваного періоду майже дві третини глядачів українського телебачення дивилися новини каналів, які контролювали олігархи.

⁴¹ Marta Dyczok, "Breaking Through the Information Blockade. Election and Revolution in Ukraine 2004," in *Canadian Slavonic Papers*, 47, no. 3-4 (2005), 241-264; Daria Orlova, "Standards of Media Coverage of Elections in Ukraine," *Public Service Broadcasting: A German-Ukrainian Exchange of Opinions*. Working Papers of the Institute for Broadcasting Economics at the University of Cologne, Olexiy Khabyuk, Manfred Kops (eds.), No. 277 (Cologne, December 2010), 95-104, <http://www.rundfunk-institut.uni-koeln.de/institut/pdfs/27710.pdf>

⁴² Office for Democratic Institutions and Human Rights, "Ukraine Presidential elections 17 January and 7 February 2010," OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warsaw April 28, 2010, p.16.

⁴³ Serhiy Leshchenko, "The two worlds of Viktor Yanukovich's Ukraine," *open Democracy*, March 14, 2013, <http://www.opendemocracy.net/print/71579>

Таблиця 2.
Частка глядачів телеканалів, які належали олігархам (2004–2015 роки)

Канал	Олігархічний власник	2004	2006	2009	2011	2015
Інтер	Суркіс / Хорошковський / Фірташ	23 %	20 %	20 %	19 %	15 %
1+1	Роднянський / Коломойський	21 %	19 %	9 %	14 %	11 %
Україна	Ахметов	Немає	5 %	8 %	11 %	9 %
ICTV	Пінчук	8 %	7 %	8 %	8 %	8 %
СТБ	Пінчук	4 %	6 %	9 %	6 %	7 %
Новий канал	Пінчук	10 %	8 %	7 %	5 %	4 %
5 канал	Порошенко	> 1%	2 %	Немає	1 %	1 %
ТЕТ	Суркіс / Коломойський	Немає	3 %	Немає	2 %	Немає
Інші	-	33 %	30 %	39 %	35 %	43 %

Примітка: Дані не завжди стосуються всього року.

Джерела: GfK Ukraine viewer panel 2004-2011 (Цит. в: Dyczok, Marta 2006: Was Kuchma's censorship effective? Mass media in Ukraine before 2004, *Europe-Asia Studies* 58(2), pp.215-238, тут: р. 238; *Ukraine-Analysen* 17/2006, р. 6, *KAS Policy Paper* 18/2010, pp.12-13; *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Television_in_Ukraine) та Ukrainian Television Industry Committee (cited in: *Economist* 12 March 2015, available online at www.economist.com/node/21646280/print).

З погляду політичної належності це означає, що за президента Кучми опозиційні олігархи (а також уся опозиція) мали лише маргінальний доступ до мас-медій, тоді як під час президентства Ющенка виник плюралізм, коли деякі олігархи з медія-холдингами змінили сторону. Під час правління Януковича опозиційні олігархи (а разом і вся опозиція) знову мали лише маргінальний доступ до мас-медій⁴⁴. Це поступово змінилося, коли посилювалися громадські протести наприкінці правління Януковича⁴⁵.

⁴⁴ Цю оцінку підтверджує медія-моніторинг *Місії* спостерігачів за виборами ОБСЄ/ОДІПЛ (OSCE/ODIHR Election Observation Missions) всіх виборів національного рівня від 1999 до 2012 років. Усі звіти доступні онлайн: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

⁴⁵ J. Szostek, "The media battles of Ukraine's EuroMaidan," *Digital Icons* 11 (2014), 1–19.

Висновок

За 15 років, які є об'єктом дослідження, змінився склад групи олігархів, 15 із них втратили свій статус, а також з'явилися 12 нових⁴⁶. Але з 29 олігархів, розглянутих у дослідженні, лише 7 втратили олігархічний статус до 2011 року. Наступні три роки видалися турбулентнішими, і ще 8 олігархів утратили цей статус. Більшість із них стала жертвою не політичних змін, а того, що їхні бізнеси розвалилися або ж вони продали їх у період економічної кризи. Ба більше, із 15 олігархів, які втратили статус за весь досліджуваний період, вісім були відносно незначними гравцями, чие багатство не перевищувало 0,3 мільярда доларів США.

Водночас аналіз формальних політичних посад олігархів та їхніх медіа-холдингів також показує, що ядро олігархів залишалось стабільним упродовж усього досліджуваного періоду. Приблизно половина аналізованих олігархів обіймала офіційні політичні посади впродовж усіх чотирьох періодів, аналізованих у дослідженні. Належність телеканалів олігархам також залишалася доволі незмінною.

Одним із головних пояснень відносної стабільності олігархічного чинника в українській політиці є тяглість неформальної мережі з Донецька, сформованої довкола Януковича й Партії регіонів. Іншим важливим поясненням цієї відносної стабільності є гнучкість олігархів у політичних альянсах. Вісім олігархів, які були близькі до Кучми, отримали офіційні політичні посади в «помаранчевому» таборі за часів президентства Ющенка. Два роки після того, як обрали Януковича, жоден олігарх не залишився в опозиційних парламентських фракціях. Після вигнання Януковича приблизно половина олігархів покинула його фракцію.

Ця політична гнучкість також пояснює, чому бізнес-статки більшості олігархів більше залежали від макроекономічного розвитку, а саме від глобальної економічної кризи 2008–2009 та внутрішньої кризи 2014-го, аніж від локальних політичних змін.

Проте важливішим фактом щодо політичної ролі олігархів, аніж особиста тяглість, є те, що їхні стратегії здійснення політичного впливу залишилися переважно незмінними. Впродовж усього досліджуваного періоду олігархи створювали неформальні мережі з політичними елітами, обіймали офіційні політичні посади (переважно в парламенті) та заволодівали головними мас-медіями. Також упродовж досліджуваного періоду вони могли здійснювати значний (хоч і не вирішальний) політичний вплив. Єдиною зміною було те, що у відповідь на сильну громадську опозицію з 2014 року олігархи тепер перебувають переважно в тіні й уникають формальної політики. І хоча нинішнє українське керівництво каже про «деолігархізацію», поки що доречніше говорити про «деформалізацію» (informalisation) політичної ролі олігархів.

⁴⁶ Тут не враховано тих олігархів, які не втратили свій статус через провал, а стали політиками.

Відповідно можна зробити висновок, що зміни в політичному режимі мали поки що тільки обмежений вплив на склад групи олігархів, їхні бізнес-маєтки та політичні стратегії. Поки що немає серед олігархів і ознак посиленого інтересу до принципу верховенства права.

Стійка роль олігархів в українській політиці підтверджує концепцію захоплення держави. Хоча більшість олігархів не брали участі в законотворчості особисто, вони використовували свій контроль над великими групами парламентських депутатів, щоб блокувати спроби реформ, і спиралися на неформальні мережі, щоб створити можливості для отримання більших прибутків⁴⁷.

Маючи неформальний вплив на значну частину депутатів у парламенті та контролюючи важливі мас-медії, олігархи також виразно сприяли створенню нерівних правил гри, ставлячи політичну опозицію у виразно невігідніше становище, як це описано в концепції конкурентного авторитаризму⁴⁸.

Водночас олігархи не є головними політичними гравцями в українській політиці. Вони ніколи не ініціювали й істотно не підтримували зміни в керівництві. Натомість вони завжди намагалися зійтися з тими, хто мав або здобував політичну владу. Як чітко показали події 2004 та 2014 років, вони мали вичікувальну позицію, коли політики опинялися перед серйозними викликами. Коли вони відчують, що тенденція змінюється, то поступово змінюють політичний табір (водночас підстраховуючись). Найкращим індикатором цього є зміна членства олігархів у партійних фракціях національного парламенту після 2004, після 2010 та 2014 років. Відповідно олігархи не визначають, хто здобуває політичну владу, а радше діють у ролі каталізаторів поточних змін, надаючи додаткову підтримку стороні, яка, найімовірніше, виграє.

Ця картина підтверджує Гейлову концепцію динаміки режимів у патрональній політиці⁴⁹. Відповідно до неї головна зміна, яка стосується політичної ролі олігархів, пов'язана не зі справжньою демократизацією, а лише з розподілом влади між олігархами і політичними елітами. І якщо всі олігархи підтримували маніпуляції режиму Леоніда Кучми, доклавшись у такий спосіб до створення єдиної владної піраміди, під час президентства Ющенка олігархи належали до конкурентних політичних таборів. Сильніша політична конкуренція надала політичним партіям, депутатам у парламенті та мас-медіям більше свободи. Після того, як Янукович став президентом, олігархи знову підтримали створення єдиного владного центру, який контро-

⁴⁷ Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption, and Influence in Transition*, World Bank Policy Research Working Paper 2444, Washington (2000): The World Bank.

⁴⁸ Levitsky Steven, Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war* (Cambridge University Press, 2010).

⁴⁹ See: Henry Hale, *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2015), chapter 11.1 for a concise summary.

лював політичних гравців і медіі. Наприкінці правління Януковича система плюралізму за замовчуванням відновилася.

У рейтингах демократії такий плюралізм за замовчуванням відображається в найкращих показниках. Відповідно можна стверджувати, що головний ефект, якому піддаються олігархи в процесі зміни політичного режиму, – це зміни сили політичної конкуренції. А та сама політична конкуренція серед олігархів, своєю чергою, впливала на якість режиму. Та оскільки неформальні маніпуляції олігархів залишаються переважно без змін, цей розвиток не означає справжньої відданості демократичним стандартам. Натомість, послуговуючись термінологією Генрі Гейла, Україна надійно залишається в рамках патрональної політики. Українська політика – а разом із нею олігархи країни – просто шукають балансу між однією та кількома владними пірамідами.

Авторизований переклад з англійської Роксоляни Свято

Heiko PLEINES Oligarchs and politics in Ukraine

*Heiko Pleines – Head of the Dept. of Politics and Economics,
Research Centre for East European Studies at the University of Bremen*

Based on an original dataset covering all Ukrainian oligarchs and on case studies of different forms of political influence, this article shows that a core of oligarchs has remained stable throughout the period under study from 2000 to 2015 and that their strategies to exert political influence have remained largely unchanged. These strategies, based on informal manipulations, have clearly put the political opposition at a pronounced disadvantage. However, oligarchs are not the major power brokers in Ukrainian politics, as they have always been trying to accommodate with those having or gaining political power, i.e. the oligarchs do not determine who wins political power, but they act as catalysts for an ongoing change by giving additional support to the winning side

In such settings the major impact of regime dynamics on the political role of oligarchs has been in the degree of political rivalry. A higher degree of political rivalry leads to pluralism by default, which gives political parties, parliamentary deputies and mass media more freedom and is reflected in democracy rankings by better marks. However, as the oligarchs' informal manipulations continue largely unchanged, this development does not indicate a genuine commitment to democratic standards.

Keywords: oligarch, oligarchs' strategic and political interests, political power

Bibliography

Åslund, Anders. "Oligarchs, Corruption and European Integration." *Journal of Democracy* 25, no. 2 (2014): 64-73.

Braguinsky, Sergey. "Postcommunist oligarchs in Russia. Quantitative analysis." *Journal of Law and Economics* 52, no. 2 (2009): 307-349.

Clague, Christopher, Philip Keefer, Stephen Knack, and Mancur Olson. "Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies." *Journal of Economic Growth* 1, no. 2 (1996): 243-276.

Dyczok, Marta. "Breaking Through the Information Blockade. Election and Revolution in Ukraine 2004." *Canadian Slavonic Papers* 47, no. 3-4 (2005): 241-264.

Earle, John S., and Scott Gehlbach. "The productivity consequences of political turnover. Firm-Level Evidence from Ukraine's Orange Revolution." *American Journal of Political Science* 59 (2015): 708-723.

Fisun, Oleksandr. "Electoral Laws and Patronage Politics in Ukraine." *PONARS Eurasia Policy Memo* 22 (2012).

Gill, Graeme. *Bourgeoisie, state, and democracy. Russia, Britain, France, Germany and the USA*. Oxford University Press, 2008.

Hale, Henry. *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, 2015.

Halling, Steffen. "Pazifismus, Patriotismus und Reformismus. Öffentlichkeitsstrategien der Oligarchen nach dem Maidan." *Ukraine-Analysen* 154 (2015): 14-19.

Hellman, Joel S. "Winners take all. The politics of partial reform in postcommunist transitions." *World Politics* 50 (1998): 203-234.

Hellman, Joel S., Geraint Jones, and Daniel Kaufmann. "Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption, and Influence in Transition." *World Bank Policy Research Working Paper 2444*, Washington: The World Bank, 2000.

– "Seize the State, Seize the Day: State Capture and Influence in Transition Economies." *Journal of Comparative Economics* 31, no. 4 (2003): 751-773.

Herron, Erik S. "Causes and consequences of fluid faction membership in Ukraine." *Europe-Asia Studies* 54, no. 4 (2002), 625-639.

Kamenev, Maksim. "20 samykh bogatykh narodnykh deputatov." *Forbes.ua*, July 17, 2013, <http://forbes.ua/nation/1355394-20-samyh-bogatyh-narodnyh-deputatov>

Konońchuk, Wojciech, and Arkadiusz Sarna. "The presidential "family" in Ukraine is developing its business base." *OSW Eastweek*, June 26, 2013, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2013-06-26/presidential-family-ukraine-developing-its-business-base>

Kowall T. "Leonid Kutschma und die Oligarchen. Vom Gewinnen und Verlieren der Macht." In *Zwischen Diktatur und Demokratie. Staatspräsidenten als Kapitäne des Systemwechsels in Osteuropa*, edited by E. Bos, and A. Helmerich, 117-33. Münster: LIT, 2006.

Kubicek, Paul. "The limits of electoral democracy in Ukraine." *Democratization* 8, no. 2 (2001): 117-139.

Kudelia, Serhyi. "The sources of continuity and change of Ukraine's incomplete state." *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 417-428.

Kusznir J. "RosUkrEnergO." *Ukraine-Analysen* 2 (2006): 10-11. <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/2006/UkraineAnalysen02.pdf>.

Kuzio, Taras. "Oligarchs, Tapes and Oranges: "Kuchmagate" to the Orange Revolution." *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23 (2007): 30-56.

Leshchenko, Serhiy. "Sunset and/or Sunrise of the Ukrainian Oligarchs after the Maidan?" In *What does Ukraine think?*, edited by Andrew Wilson, 99-107. Brussels: European Council on Foreign Relations, 2015.

- "The two worlds of Viktor Yanukovich's Ukraine." *Open Democracy*, March 14, 2013, <http://www.opendemocracy.net/print/71579>

Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war*. Cambridge University Press, 2010.

Matuszak, Sławomir. "The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics." *OSW Studies* 42 (2012).

Miroshnichenko, Stanislav, and Elizaveta Bukreeva. "Rada Kolomoiskogo." *Fokus*, April 3, 2015, 28-29.

Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). "Ukraine. Presidential elections 17 January and 7 February 2010." *OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report*, Warsaw, April 28, 2010.

Olszański, Tadeusz. "A Trial of Strength in Ukrainian Politics after the Head of the Special Services resigns" in *OSW Analyses* (2015, 24 June).

- "The Party of Regions monopolises power in Ukraine." *OSW Commentary* 40 (September 29, 2010).

Orlova, Daria. "Standards of Media Coverage of Elections in Ukraine." In *Public Service Broadcasting: A German-Ukrainian Exchange of Opinions*, edited by Olexiy Khabyuk, Manfred Kops, 95-104. Cologne: Institute for Broadcasting Economics at the University of Cologne, December 2010. <http://www.rundfunk-institut.uni-koeln.de/institut/pdfs/27710.pdf>

OSCE/ODIHR Election Observation Missions, accessed December 9, 2018, <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.

Panov, Roman. "'Khaltura' dlia zakonodatelei." *Argumenty i fakty v Ukraine* 13 (2015): 10-11.

Pirani, S. *Ukraine's gas sector*. Oxford Institute for Energy Studies, 2007, <http://www.oxfordenergy.org/pdfs/NG21.pdf>

Protsyk, Oleh, and Andrew Wilson. "Centre politics in Russia and Ukraine. Patronage, power and virtuality." *Party Politics* 6 (2003): 703-727.

Puglisi, Rosaria. "The rise of the Ukrainian oligarchs." *Democratization* 10, no. 3 (2003): 99-123.

Samsonova, Julia, and Alisa Yurchenko. "Maskarad." *Vlast' Deneg* 29-30 (2013): 8-12.

Stewart, Susan. "Public Procurement Reform in Ukraine: The Implications of Neopatrimonialism for External Actors." *Demokratizatsiya* 21, no. 2 (2013): 197-214.

Szostek, J. "The media battles of Ukraine's EuroMaidan." *Digital Icons* 11 (2014): 1–19.

Way, Lucan. "Rapacious individualism and political competition in Ukraine 1992–2004." *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2005): 191–205.

Wilson, Andrew. "Ukraine's 2002 elections. Less fraud, more virtuality." *East European Constitutional Review* 3 (2002).

Winters, Jeffrey A. *Oligarchy*. Cambridge University Press, 2011.

Wolowski, P. "Ukrainian Politics after the Orange Revolution. How far from democratic consolidation?" In *Ukraine. Quo vadis?*, edited by S. Fischer. Paris: EU Institute for Security Studies, Chaillot Paper 108 (2008): 25–54.

Zimmer, Kerstin. "Wahlen als Business. Betrachtungen zur Ukraine vor den Präsidentschaftswahlen." *Arbeitspapiere und Materialien der Forschungsstelle Osteuropa* 60 (2004): 35–40.